

А. А. Лучик

Структурні особливості прийменника без у складі українських і російських еквівалентів слів

Однією з центральних проблем мовознавчих досліджень до сьогодні залишається з'ясування поняття слова. Вся складність його розуміння полягає в тому, що ця здавалося б чисто мовознавча одиниця є перетином всіх існуючих знань людства про оточуючий світ і про саму людину зокрема* Е. Бенвеніст у своїх намаганнях дати визначення слова усвідомив його силу так: «Немає сили більш високої, і, по суті, вся могутність людини витікає з неї» [1:27]. Тому і наближення до розуміння слова стає можливим тільки в результаті співпраці вчених різних наукових галузей. Пошукам лінгвістів тут відводиться особливе місце, оскільки пізнання слова є пізнанням основної одиниці мови. Отже, все, що робиться в цьому напрямку, є й корисним, і необхідним. В синтагматичному плані важливим питанням, що стоїть перед лінгвістами, є з'ясування меж слова. Вчені-мовознавці ведуть свої пошуки в різних аспектах: фонетичному [2], лексичному [3], граматичному [4] та ін. В результаті цього з'явилися такі поняття, як фонетичне слово, граматичне слово, лексичне слово, тощо. Це є свідченням того, що наукова думка перебуває й далі на стадії аналізу цього найскладнішого елемента мови. Дослідницькі спрямування значно ускладнюються тим, що мова, яка функціонує, постійно перебуває у стані розвитку, через що «мовні явища утворюють свого роду спектр, де між відрізками, які чітко розрізняють кольори, знаходяться перехідні зони, що важко приписати конкретному кольору» [5:16]. Саме «перехідні зони» і є каменем спотикання при наданні певній одиниці статусу слова чи неслова або з'ясуванні її частиномовної належності, оскільки «на периферії розташовуються слова та групи слів, у яких відсутні або нечітко виражені якісь диференційні ознаки, що є характерними для ядра даної частини мови, і виявляються ознаки, які притаманні іншій частини мови» [6:81]. Однією з причин виникнення таких «гібридних» утворень є спрямування російської та української мов до аналі гизму, про що неодноразово йшлося у науковій літературі [7]. Внаслідок виникнення аналітичних структур постає питання їх кваліфікації як елементів мовної системи, а також вибору термінів для найменування багатокomпонентних структур проміжкового

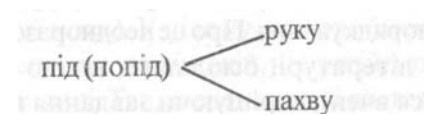
характеру. Щодо останнього, то тут існує багато пропозицій. Так, В.М.Жирмунський вважав за доцільне називати сполучення, що складаються з повнозначного та неповнозначного слова, «в яких службове слово самостійно або разом з афіксом повнозначного слова виражає граматичне значення», *аналітичними конструкціями* [8:7]. А.І.Смирницький для аналітичних утворень у вузькому розумінні слова запропонував термін *аналітичні форми* [9:43]. Р.П.Рогожнікова називає сполучення слів, що мають ознаки слова та фразеологізма, *еквівалентами слова* [10:4]. В сучасному українському мовознавстві для найменування одиниць зазначеного характеру останнім часом поширюється термін *аналітизми* [11]. Як можна зрозуміти, різнобій у термінології, в першу чергу, пов'язується з розумінням того, що входить у коло елементів перехідного характеру, адже явища контамінаційного плану також не однорідні, кожен з них відповідає певному ступеню на «шкалі перехідності». Отже, надання чіткого статусу, зокрема частини мовного, елемента проміжкового характеру в рамках існуючих класифікацій, на наш погляд, видається неможливим. Тут реальним, очевидно, є з'ясування ступеня тяжіння до ядерних одиниць, тобто таких, що володіють максимальною кількістю деференційних ознак. Дослідження одиниць проміжкового характеру можна проводити у різних напрямках. Зупинимось на прислівникових аналітичних утвореннях, для найменування яких використовуємо термін *еквіваленти слова* (далі - ЕС), запропонований Р.П.Рогожніковою.

Звернення до прислівникових ЕС пояснюється багатьма причинами. Однією з них є те, що саме в процесі адвербіалізації спостерігається зіткнення діаметрально протилежних тенденцій. З одного боку, прислівник виступає як граматична категорія, що притягає до себе залишки та слабкі, такі, що вимирають, типи іменних форм..., з іншого боку, і деякі продуктивні категорії іменників... виявляються свіжими резервуарами, з яких ллється широкий потік форм у клас прислівників» [12:318]. Сам процес адвербіалізації - складне явище, а його результати є показники багатьох факторів, зокрема специфіки розвитку кожної слов'янської мови. За спостереженнями С.П.Бевзенка, слов'янські мови мають чимало прислівників спільнослов'янського походження, але переважна більшість, «що відомі в сучасних слов'янських мовах, виникла на ґрунті окремих слов'янських мов» [13:372].

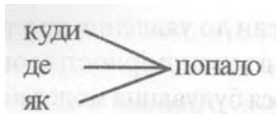
Спостереження за формою вираження прислівникових ЕС сучасної

української та російської мов привели до уявлення про те, що досліджувані одиниці демонструють певні закономірності свого творення. Внаслідок цього можливим виявилось будування моделей від прислівникових одиниць зазначеного характеру. Під моделлю нами розуміється лінгвістично виведена структура граматичної конструкції ЕС. При творенні моделей ЕС враховується, що розгортання структур в синтагмах слов'янських мов переважно відбувається від компонентів, що підпорядковують, до компонентів, які підпорядковуються, тобто, вживаючи термінологію Л.Тен'єра, слов'янські мови належать до центрованим помірним мовам [14:44]. У зв'язку з цим у складі синтагми елементом, що підпорядковує, вважаємо початковий компонент. Об'єднання в моделі відбувається на підставі спільного початкового компонента. З метою з'ясування його синтагматичних можливостей виявляємо одиниці, здатні йому підпорядковуватися у складі ЕС, останні розподіляємо за тотожністю їх граматичних ознак. Отже, моделі творяться з урахуванням тотожності початкового компонента та спільності граматичних ознак компонентів розщеплення. Найпростіша конструкція складається з двох компонентів - початкового та компонента розгортання. Такі моделі назовемо базовими. Наприклад, **між** → **іншим**: *Байдуже, принаймні зовні, ставиться [Павлуша] до успіхів Гришкових, хіба що іноді не стримається — уціплюво натягне на «волячи хвості» або так, мовби між іншим, заведе розмову про гімназію* (Головка).

Від ЕС **під (попід) пахву** та **під (попід) руку** на підставі спільності початкового компонента та граматичних ознак компонентів розщеплення утворено трикомпонентну модель з двокомпонентним розщепленням:

Пор. вживання ЕС цієї моделі у таких реченнях: *Єремія взяв Гризельду під руку і повів до плачу.* (Н.-Левицький). *Старий Петро Джеря взяв хліб під пахву й пішов з одним старостою до батюшки* (Н.-Левицький). Зазначена модель є відкритою структурою. Таким моделям протистоять конструкції закритої структури, в яких два або декілька початкових компонентів сходяться до одного компонента згортання:

У синтагматичних зв'язках між складниками 1-го, II-го, III-го кроку розгортання розрізняються I, II, III і т. д. кроки. Наприклад, **ЕС в (у) той час** (*І в той час скирти і клуня зайнялися і зорі зникли* (Шевченко)), має структуру, що складається з початкового компонента **в**, об'єднаного за допомогою синтагматичного зв'язку з компонентом II-го кроку розгортання **той**, який також синтагматичним зв'язком об'єднаний з компонентом III-го кроку розгортання **час**. **ЕС** на кожному своєму кроці може формуватися одним і більше компонентами. Такий спосіб підпорядкування компонентів **ЕС** приводить до творення відкрито-закритої структури з розгортанням та згортанням покрокових синтагматичних зв'язків. Так, **ЕС в (у) той час** представляє п'ятикомпонентну модель з розгортанням на I кроці і згортанням на II кроці

Зазначені типи конструкцій виявилися універсальними для **ЕС** як синтаксичних структур. Вони зустрічаються у три-, чотири-..., дев'ятнадцятикомпонентних моделях.

При розгляді прислівникових **ЕС** виявляється, що в цьому класі слів поширені також варіантні утворення, тобто модифікації одного або більше його компонентів, які не привносять змін у лексичне значення цієї мовної одиниці як цілого. Безперечно, варіантні форми **ЕС** ускладнюють їхнє упорядкування. Про це неодноразово йшлося у мовознавчій науковій літературі, оскільки з такою проблемою неодноразово стикалися вчені, вирішуючи завдання класифікації одиниць різних рівнів мови. Слушним є практичний підхід до цієї задачі, запропонований О.О.Залізнякам, який вважає, що при типових коливаннях форм доцільно один з варіантів визнати головним, тому у формальній частині опису стає можливим зосередитися тільки на ньому [15:109]. Отже, визнаючи головний і неголовний варіанти структур **ЕС**, при записі їхніх моделей неголовні варіанти розміщуємо у дужках. Головною вважатимемо стилістично нейтральну або таку, що виявляється поширенішою, одиницю.

У формі вираження **ЕС** фіксуються такі типи варіантів: фонетичні, словотворні та морфологічні. Серед фонетичних, у свою чергу, виділяємо акцентні та фонематичні. В акцентних варіантах наголос сталий та рухомий: **в цілому** та **цілому**.

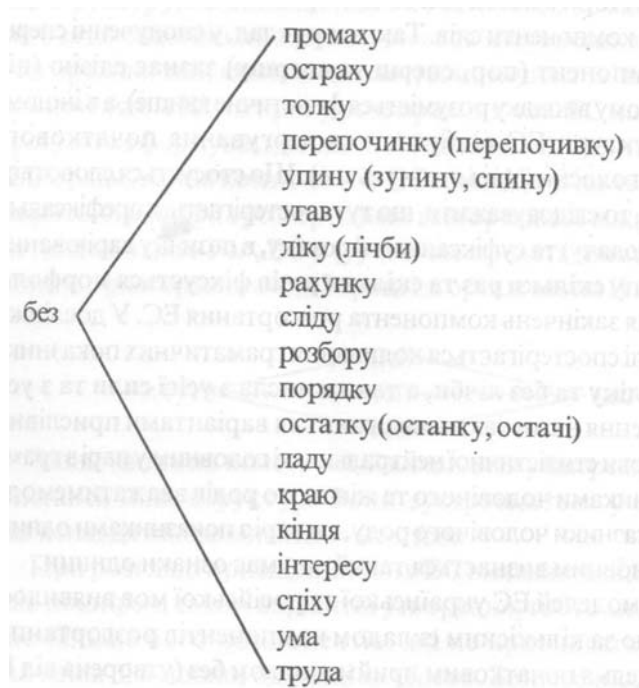
В фонематичних варіантах одні з компонентів **ЕС** можуть набувати складотворного характеру, наприклад, з прийменником **з**, що має варіанти **зі** та **із**. Пор.: **з незвички** та **зі сторони**. Фонетично можуть варіювати й інші компоненти слів. Так, наприклад, у сполученні **сперш усього** один компонент (пор. **сперш** та **спершу**) зазнає елізію (під елізією нами у цьому випадку розуміється фонетичне явище), а в іншому складнику структури **ЕС** відбувається чергування початкового приголосного з голосним (**всього - усього**). Що стосується словотвірних варіантів **ЕС**, то слід зауважити, що тут спостерігається префіксальне (**на придачу, на додачу**) та суфіксальне: **в позику, в позичку** варіювання.

В формах типу **скільки раз** та **скільки разів** фіксується морфологічне варіювання закінчень компонента розгортання **ЕС**. У досліджуваному матеріалі спостерігається коливання граматичних показників форм роду **без ліку** та **без лічби**, а також числа **з усієї сили** та **з усіх сил**. Такі утворення нами також вважаються варіантами прислівникових **ЕС**. За умови стилістичної нейтральності головним у парі з граматичними показниками чоловічого та жіночого родів вважатимемо таким, що має показники чоловічого роду, а в парі з показниками однини та множини основним визнається такий, що має ознаки однини.

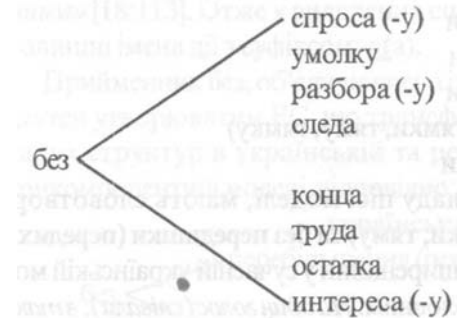
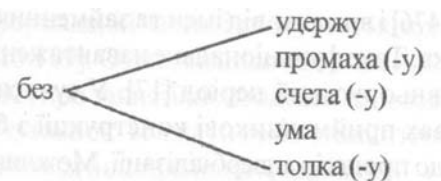
У структурі моделей **ЕС** української та російської мов виявилось, що найбільшою за кількісним складом компонентів розгортання є українська модель з початковим прийменником **без** (утворена від **ЕС** української мови). У цілому, цей прийменник не належить до найпоширеніших ні в українській, ні в російських мовах, про що свідчать статистичні дані. Так, квантитативні обстеження трьох текстів різних стилів мовлення обсягом 30000 слів, проведені авторським колективом дослідження «Сучасна українська літературна мова», свідчать, що в українській мові **без** займає чотирнадцяте місце від загальної кількості вжитих прийменників [16:475-476] і вимагає від імен та займенників тільки форми родового відмінка. Таке функціональне навантаження прийменник **без** мав, ще у давньоруський період [17]. У сучасній українській та російській мовах прийменникові конструкції з **без** виявляють суттєву активність до процесів адвербіалізації. Можливо,

це пов'язано з особливим статусом цього прийменника, який в українській та російській мовах дещо відокремлюється від інших [12:557-558].

Отже, від ЕС української мови з початковим прийменником **без** утворено дев'ятнадцятикомпонентну модель з вісімнадцятикомпонентним розщепленням, компоненти якої мають граматичні показники іменників чоловічого роду однини у родовому відмінку:

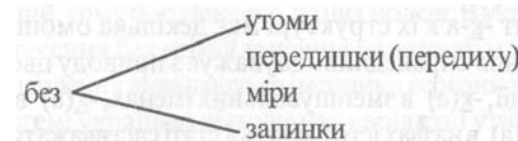

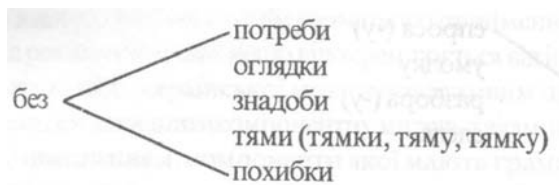
Від ЕС російської мови моделі такої структури не утворено, Але є іншого типу - з початковим **без** та компонентами розщеплення, що мають граматичні показники іменників чоловічого роду однини у родовому відмінку. Ця модель чотирнадцятикомпонентна з тринадцятикомпонентним розщепленням:

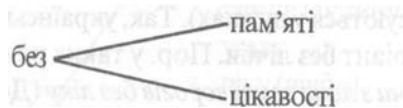
Значна кількість ЕС з цією структурою має варіантні утворення, відбиті у моделі (варіанти фіксуються у дужках). Так, український ЕС **без ліку** має словотвірний варіант **без лічби**. Пор. у таких реченнях: *Гуркочуть льотчики, змітаючи з лиця землі ворогів без ліку* (Довженко). *І так уже нашого брата-козака без лічби помучено* (Панч). Спостереження за складниками найпотужніших моделей з початковим прийменником **без** наводять на думку, що процеси адвербіалізації прийменниково-іменникових конструкцій певною мірою пов'язані з наявністю варіантності в системі мови. На це свого часу вказував і В.В.Виноградов, який прийшов до висновку, що «слабкі граматичні дублети найлегше переходять у категорію прислівника» [12:317], розуміючи під граматичними дублетами одиниці, які кваліфікуються нами як неголовні варіантні утворення. Можна додати, що «слабкі граматичні дублети» є тільки першою ланкою у ланцюгу трансформаційних процесів, яка тягне за собою у прислівниковий клас і головні варіанти. Саме це засвідчує і досліджуваний матеріал.

Усього з початковим **без** утворено 5 моделей від ЕС української та 6-російської мови. Ці моделі об'єднують ЕС не тільки прийменником **без**, а й категорією родового відмінка. Тут диференційними ознаками виступають граматичні показники категорії роду та числа. Так, ЕС української мови утворюють десятикомпонентну модель, компоненти розщеплення якої виражені у формі іменників жіночого роду однини І відміни:

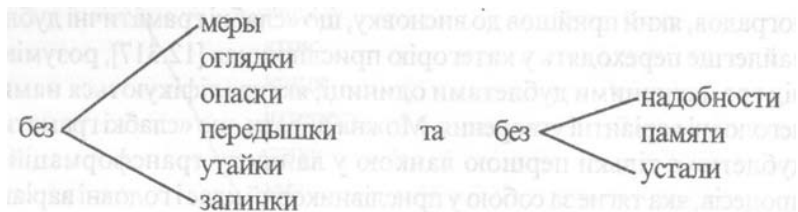

Два ЕС, що входять до складу цієї моделі, мають словотворні варіанти: **без тями (тямку, тямки, тяму)** та **без передишки (передиху)**. Оскільки перший з варіантів поширеніший у сучасній українській мові, він вважається основним, або головним: *На один голос (співали), в такт, без перестанку, без передишки. Всі ті ж слова, усе той темп* (Коцюбинський). Трикомпонентна модель

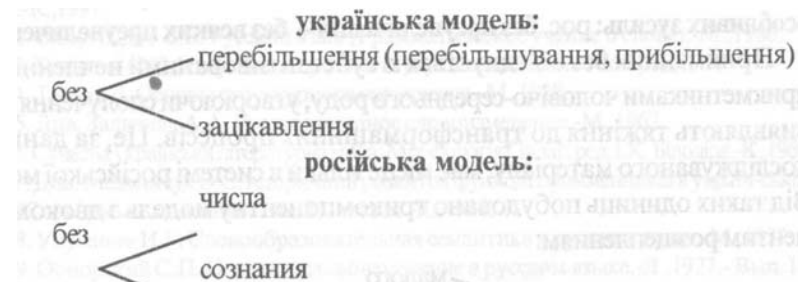
відрізняється від попередньої тільки належністю колишніх іменників до третьої відміни. Від ЕС російської мови утворено одну семикомпонентну та одну чотирикомпонентну моделі з граматичними ознаками, що мають показники іменників жіночого роду родового відмінка однини I або III відмін

Усі складники цих моделей перебувають тільки на стадії адвербіалізації й функціонують у сучасній російській мові як аналоги прислівників. При упорядкуванні ЕС української та російської мови, де початковим виступає прийменник **без**, а компоненти розщеплення мають ознаки іменників жіночого роду однини I відміни, спостерігається певна закономірність: компонентами розщеплення бувають колишні іменники з формантом -к-а, до того ж такі, що є віддієслівними похідними. Формант -к-а в їх структурі має декілька омонімічних утворень. І.С Улуханов справедливо зауважує з приводу цього, що «суф.-к(а) в іменах дії,-к(а) в зменшувальних іменах,-к(а) в назвах «предмета-речі» та -к(а) в назвах істот жіночої статі слід вважати омоні-

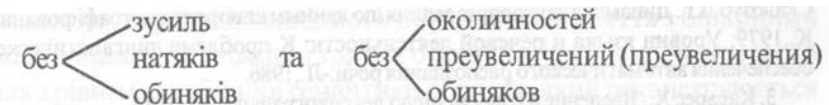
мами» [18:113]. Отже у виявлених сполученнях беруть участь тільки колишні імена дії з суфіксом -к(а).

Прийменник **без**, об'єднуючись з іменниками середнього роду, теж здатен утворювати ЕС, що трансформуються у прислівникові. Від таких структур в українській та російській мовах побудовано по трикомпонентній моделі, відповідно:

Якщо складники цих моделей перевести на синтагматичну вісь, то виявляється, що структур з початковим **без** та компонентами розгортання у формі середнього роду всього чотири в обох досліджуваних мовах. Однак це не свідчить про пасивність аналогічних структур до трансформаційних процесів, а швидше підтверджує думку, висловлену ще С.П. Обнорським, що «категорія середнього роду є нежиттєздатною і знаходиться у процесі руйнування» [19:65]. Тому кількісний склад адвербілізованих сполучень з компонентами колишніми іменниками середнього роду відбиває загальне співвідношення іменників середнього роду у середовищі цієї граматичної категорії.

Від ЕС, семантично наповнені компоненти яких співвідносяться з іменниками у формі Pluralia tantum, теж утворено дві моделі - одна від структур української мови і одна від сполучень російської мови. Це чотирикомпонентні моделі:

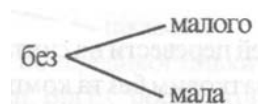

У сполученнях слів, що є складниками однієї з значених моделей, **без преувеличений** та **без преувеличения** головним варіантом є перший, тому його внесено до цієї моделі. В українській мові відповідне сполучення **без перебільшення** належить моделі, де компонентами розщеплення виявляються іменники середнього роду однини. Цей ЕС в системі української мови має варіантні утворення: **без перебільшу-**

вання, без прибільшення. Але якщо в російській мові морфологічне варіювання пов'язано із зміною категорії числа, то в українській ця категорія залишається незмінною

Деякі з ЕС цих моделей здатні підлягати диз'юнкції, наслідком якої є поява інтерфікса у складі адвербілізованого сполучення. Так, укр. **без зусиль** може набувати форми **без найменших зусиль** або **без особливих зусиль**; рос. **без преувеличений** - **без всяких преувеличений**.

Прийменник **без** об'єднується із субстантивованими нечленними прикметниками чоловічо-середнього роду, утворюючи сполучення, що виявляють тяжіння до трансформаційних процесів. Це, за даними досліджуваного матеріалу, має місце тільки в системі російської мови. Від таких одиниць побудовано трикомпонентну модель з двокомпонентним розщепленням:

Отже, об'єднання прийменника **без** за допомогою синтагматичного зв'язку з іменниками у формі родового відмінка, незалежно від родової належності чи граматичних показників категорії числа, виявляють високий ступінь активності в процесі поповнення класу прислівників сучасної української та російської мов. Такі адвербілізовані сполучення демонструють і певні нахили до системного упорядкування: 34 ЕС української мови відповідно до граматичних показників їх структури внесено до п'яти моделей, від 29 ЕС російської мови побудовано шість моделей з прийменником **без**.

1. Бенвенист Э. *Общая лингвистика*. -М., 1974.
2. Див., наприклад, роботи Зубкова Л. Г. *Сегментная организация слова*. -М., 1977; Скалозуб Л.Г. *Динамика звукообразования /по данным кинорентгенографирования/*- К.,1979; *Уровни языка и речевой деятельности: К проблеме лингвистического обеспечения автоматического распознавания речи*. -Л., 1986.
3. Касарес Х. *Введение в современную лексикографию*. -М., 1986.
4. Фортунатов Ф.Ф. *Сравнительное языковедение/Избранные труды*. -М.,1956.-Т. 1; Гринберг Дж. *Квантитативный подход к морфологической типологии языков/Новое в лингвистике*. -М.,1963.-Вып.3; Успенский Б.А. *Структурная типология языков*. -М., 1965.
5. Гак В.Г. *Языковые преобразования*. -М., 1998.
6. Бабайцева В.В. *Гибридные слова в системе частей речи современного русского языка/Русский язык в школе*.-1971.- №3.
7. Див., наприклад Ильина Н.Е. *Рост аналитизма в морфологии/Русский язык конца*

XX столетия (1985-1995)/ В.Л. Воронцова, М.Я Гловинская, Е.И. Голанова и др.- М.,1996; Вихованець І.Р. *Прийменникова система української мови*.-К.,1980.

8. Жирмунский В.М. *Об аналитических конструкциях/Аналитические конструкции в языках различных типов*.-М.-Л., 1965.
9. Смирницкий А.И. *Аналитические формы/Вопросы языкознания*.-М., 1956.-№2.
10. Рогожников Р.П. *Словарь эквивалентов слова русского языка*.-М., 1991.
11. Ожогак В.М. *Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови*.-К., 1997.
12. Виноградов В.В. *Русский язык (Грамматическое учение о слове)*.-М., 1986.
13. Бевзенко С.П. *Исторична морфологія української мови*.-Ужгород, 1960.
14. Теньер Л. *Основы структурного синтаксиса*.-М., 1988.
15. Див. Зализняк А.А. *Русское именное словоизменение*.-М., 1967.
16. *Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред І .К. Біполіда* .-К.,1969
17. Див. Мельничук О.С. *Историчний розвиток функцій прийменників в українській мові/Слов'янське мовознавство: 36. статей*.-К., 1961.
18. Улдуханов И.Г. *Словообразовательная семантика в русском языке*.-М., 1977.
19. Обнорский С.П. *Именное словоизменение в русском языке*.-Л.,1927,- Вып. I.